

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

А.А. Непомнящий

АКАДЕМІК Г.Ю. КРАЧКОВСЬКИЙ І КРИМСЬКІ ОРІЄНТАЛІСТИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕПІСТОЛЯРІЮ

СЕРЕД видатних імен російських орієнталістів, пов'язаних із вивченням Криму, особливо вирізняється постать видатного діяча науки, класика світового сходознавства першої половини ХХ століття Гната Юліановича Крачковського (1883–1951). До часу початку революційного заворушення 1917 року він був уже сформованим ученим, що прокладав нові шляхи в дорадянській арабістиці. До 1918 року Г.Ю. Крачковський – магістр арабської словесності – служив штатним доцентом факультету східних мов Санкт-Петербурзького університету. Одночасно вчений був співробітником Азійського музею. У 1921 році він був обраний до Російської академії наук. Його рекомендували такі маститі наукові авторитети, як Василь Володимирович Бартольд, Павло Костянтинович Коковцев, Микола Якович Марр і Сергій Федорович Ольденбург.

У 20-ті роки ХХ століття академік Гнат Юліанович Крачковський продовжував читати курси в Петроградському-Ленінградському університеті та працювати в Азійському музеї, перейменованому невдовзі в Інститут сходознавства Академії наук. Очолівши нову радянську школу арабістів, Г.Ю. Крачковський користувався незаперечною повагою в наукових колах не лише у своїй країні, а й серед світової наукової громадськості. Так, він був обраний членом Арабської академії наук, Польського сходознавчого товариства, Німецького сходознавчого товариства, Асоціації ісламських дослідників у Бомбеї, Іранської академії наук, Королівського азійського товариства Великої Британії та Ірландії, Польської академії наук, Фламандської академії наук, Азійського інституту в Нью-Йорку¹. Додамо до цього вагомий перелік, що Гнат Юліанович був дійсним членом і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (з 1924 року).

26 квітня 1922 року Г.Ю. Крачковський був обраний академіком-секретарем Відділення історичних наук і філології (згодом перетвореного у Відділення гуманітарних наук) Академії. Обов'язків і відповідно наукових контактів стало більше. До цього періоду відноситься початок кримознавчого напрямку науково-організаційної діяльності видатного діяча радянської орієнталістики. Покликана до життя пошуком арабських джерел на території СРСР, що невпинно здійснювався Г.Ю. Крачковським, складалася міцна наукова співпраця Гната Юліановича з найбільшими кримськими істориками 20-х років ХХ століття О.Н.-А. Акчокракли, У.А. Боданінським, А.І. Маркевичем, В.Й. Филоненком. Ця сторінка діяльності не розглядалася в численних працях, присвячених життю і науковій творчості академіка².

При всій своїй замкнутості Г.Ю. Крачковський у науці був, безумовно, екстравертом. Його завжди цікавили нові публікації колег, на які він нерідко відгукувався рецензіями. З багатьма він листувався, консультував, роз'яснював, ділився різноманітними відомостями. Для історії кримознавства безперечний інтерес становлять матеріали епістолярної спадщини академіка, що складається з листів до нього від видатних діячів кримознавства першої половини ХХ століття – організаторів науки, істориків А.І. Маркевича та У.А. Боданінського, ученого-сходознавця В.Й. Филоненка. Епістолярій, який у переважному обсязі вперше вводиться нами до наукового обігу³, виявлений в особистому архівному фонді Г.Ю. Крачковського в Санкт-Петербурзькій філії Архіву Російської академії наук.

Безпосереднє спілкування Г.Ю. Крачковського з діячами кримознавства почалося з 1915 року, коли з Уфи до Сімферополя переїхав його друг по студентських

роках у столичному університеті, з яким разом мешкав у гуртожитку – Колегії Олександра III – на Васильєвському острові в Санкт-Петербурзі⁴, Віктор Йосипович Филоненко⁵.

Працюючи протягом восьми років після закінчення Східного факультету Санкт-Петербурзького університету викладачем російської мови і словесності у Другій жіночій гімназії Уфи, В.Й. Филоненко зарекомендував себе прекрасним педагогом і перспективним ученим. У Башкирії він заснував Товариство з вивчення місцевого краю та активно включився в етнографічні й лінгвістичні дослідження тюркських народів: башкирів, татар, чувашів. Очевидно, перспективний тюрколог, розробляючи місцеві сюжети, також хотів знайти більше поле для реалізації своїх здібностей і застосування знань, набутих у найавторитетнішому ВНЗ країни. Тому в січні 1915 року він відразу погодився зайняти вакантну посаду інспектора (директора) Сімферопольської татарської вчительської школи, що передбачало присвоєння, згідно з Табелем про ранги, звання статського радника⁶.

В автобіографії, складеній 8 квітня 1974 року, В.Й. Филоненко так згадував про свій переїзд до Сімферополя:

«З 1915 року, із січня-місяця, я в Криму, в Сімферополі. Переведений я був туди за розпорядженням Міністерства освіти та опікуна Одеського навчального округу з підвищенням у посаді, інспектором Татарської вчительської семінарії та викладачем російської мови і словесності Сімферопольської чоловічої класичної гімназії й Першої жіночої гімназії. Це було велике підвищення в посаді: з 8 класу до 5 класу. Жарт! Генеральський чин! Ви уявляєте собі, що це означало в колишні старі часи?

Татарських вчительських семінарій у нас було всього три: в Сімферополі, Оренбурзі та Казані. Це були особливі закриті навчальні заклади з інтернатом, з усіма зручностями й навіть із мечеттю. Навчалися тільки татари. Курс навчання 4 роки. Викладачі – татари та росіяни. На чолі семінарії звичайно стояла особа, що дістала орієнтальну освіту і знала татарську мову. Національність, мабуть, тут не відіграла ролі. До мене інспектором семінарії був гагауз Монастирли⁷, а до Монастирли

караїм Казас⁸. Чому мене призначили на цю посаду? По-перше, тому що в окрузі Оренбурзькому був мій диплом і опікун мав уявлення про мою освіту, а по-друге, міністерство запросило Самойловича, а він дружньо розписав мене що треба!»⁹

Листування В.Й. Филоненка з Г.Ю. Крачковським¹⁰, що прекрасно збереглося, є унікальним історичним джерелом інформації про розвиток кримиознавства в 1915–1931 роках, стан місцевих наукових сил, орієнталістичні дослідження, зокрема про історію Таврійського (Кримського) університету (педагогічного інституту) імені товариша М.В. Фрунзе. Епістолярій є також унікальним біоісторіографічним джерелом, що дозволяє по-новому інтерпретувати відомі раніше сюжети історії кримиознавства.

Перший із сімферопольських листів В.Й. Филоненка, адресованих Г.Ю. Крачковському до столиці, датується 19 квітня 1915 року. Він повідомляв: «Мешкаю в Сімферополі. Говорячи відверто, дуже жалкую, що поїхав з Уфи, – Татарська вчительська школа – одне непорозуміння. Навряд чи я тут довго всиджу. Дуже вже велика різниця між минулим моїм життям. Якби я знав раніше її, нізащо б не пішов. Роботи багато, роботи невдячної, так, по правді сказати, й нецікавої. Кримські татари я не знаю що таке. Наші уфимські – просто професори перед ними. Це якесь вироджуване плем'я. Тупість, відсутність цілковитого інтересу до всього. Самойлович Ол[ександр] Микол[айович], очевидно, знав про цю школу, оскільки кожного року читав там лекції. Я дуже жалкую, що не списався з ним. <...> А по-моєму, це не школа. Щоб, я навіть визначити не можу»¹¹. Емоційно характеризувати своє нове місце роботи В.Й. Филоненко продовжував і в наступних листах. Перебуваючи у вересні 1915 року у відпустці в Орлі, він нарікав: «Гіршого, гидотнішого, відразливішого навчального закладу, що іменується «Татарською вчительською школою», я нечасто бачив. Я тільки дивуюся, як міг проіснувати цей «заклад» майже 50 років. Припустімо, у нас завжди так: учили, платили гроші, випускали «вчителів», а кому, кого і яких учителів, до цього рішуче не було ніякої справи. Ось чому я дуже невдоволений ні «школою», ні кримською публікою, ні життям у Криму. Все це добре здалека й

у невеликій дозі. Наскільки культурніше було життя в Уфі»¹².

Закриття Сімферопольської вчительської школи в роки революційної безвладної чехарди змусило В.Й. Филоненка шукати нову роботу. Незважаючи на «бурчання» в листах до Г.Ю. Крачковського про «малокультурну» «кримську публіку», Віктор Йосипович не мав у ті роки реальної можливості для переїзду до академічних центрів. Не було там і вакансій за його спеціальністю. Перебиваючись у 1918–1921 роках заняттями в Сімферопольській жіночій гімназії, він прагнув отримати посаду у відкритому в 1918 році Таврійському університеті. Тільки 19 липня 1921 року він був обраний (після прочитання двох пробних лекцій) приват-доцентом Східного факультету Кримського університету, де читав курси перської мови і літератури¹³. Значний інтерес, у зв'язку з цим, для історії ВНЗ становлять листи, що регулярно надсилалися ним Г.Ю. Крачковському, якому, звичайно, небайдужою була доля орієнталістичного центру, що зароджувався в умовах голоду і розрухи в Сімферополі. 1 листопада 1921 року В.Й. Филоненко повідомляв до Петрограда особливості уживання в радянську владу по-кримському:

«Характерна ознака нашого часу – це і є брехня, колосальна брехня! Нею тільки, як це і не дивно, все і тримається. <...>

Я живу погано; голодую... і майже старцюю. Платню видають неакуратно й таку маленьку, що її вистачає тільки на один день. А життя дуже дороге. Щоб жити впроголодь, треба принаймні отримувати 30 тис[яч] у день. А я 50 тис[яч] отримую на місяць. При тутешньому Таврійському університеті відкрилося «Східне відділення», і мене односторонньо обрали старшим викладачем і запропонували читати лекції з перської мови та історії Персії. <...> Читав більше місяця, як раптом комісар Університету заявив, що затвердити мене не можна, у зв'язку з моєю нібито русифікаторською діяльністю, коли я був інспектором Татарської вчительської школи.

Рада професорів протестувала, і чим це закінчиться, не знаю. Тут, власне кажучи, відбувається боротьба двох начал: татарського і російського. Татари чомусь це відділення вважають своїм і звичайно бажають, щоб викладачами були татари і

все викладання велося навіть татарською мовою! А росіяни відстоюють своє право. Не важко сказати заздалегідь, на чому боці буде перемога? Хіба «росіяни» можуть що-небудь відстояти? Та ще своє російське?! <...>

Відділення влаштоване погано. На першому курсі відразу 3 мови (араб[ська], перс[ська], османськ[a]) і діалекти турецькі, головним чином – кримський, звичайно. Потім іде цілий ряд і філологічних, і юридичних предметів.

Така багатопредметність абсолютно не для слухачів. У слухачі Східного відділення запрошуються особи зі зниженими вимогами, що не отримали навіть теперішньої середньої освіти. Більшість татар ледве розмовляють російською. Колишні мої учні Татарської школи куди були більш підготовлені, ніж теперішні студенти!

Уявіть, як з ними важко займатися. Кафедри арабської і османської мов поки є порожніми. Є, звичайно, кандидати, татари, що закінчили медресе Бахчисарайське «Зенджірлі», але навіть і при теперішній легкості влаштуватися при Університеті Рада факультету не зважувалася їх вибрати у зв'язку з дуже низьким освітнім цензом. Ось якщо накажуть, тоді інша справа! Турецькі діалекти читає хтось Чопан-Заде¹⁴, Віденський приват-доцент з місцевих уродженців. <...>

Справи інших факультетів ідуть не краще: професорів немає, вони роз'їжджаються, хто до Москви, хто до Києва, хто до Петрограду. Кафедри, що звільнилися, заміщаються переважно людьми, що не мають на те навіть ніякого приблизного права¹⁵.

До теми організації навчального процесу на Східному факультеті В.Й. Филоненко звертається й у наступному листі, написаному, правда, більш ніж через рік після попереднього – 4 лютого 1923 року. Цим пояснюється часткове повторення інформації:

«Ви, ймовірно, знаєте, що в Кримському університеті є Східний факультет. Звичайно, це тільки одна назва: бо немає жодного справжнього професора-орієнталіста. Я, між іншим, викладаю там перську мову. Не лайте мене за цю сміливість.

Між іншим, прошу Вашої поради. У мене ще в 1917 році зібрано до 100 загадок

кримських татар. Вступ, текст, переклад і примітки. Чи не скажете, кому можна надіслати, щоб надрукувати. Я пропонував надрукувати загадки в працях Таврійської вченої архівної комісії, але праці не видаються – немає коштів»¹⁶. У такій формі Віктор Йосипович обережно цікавився у свого друга, чи не візьметься академік допомогти йому з публікацією зібраного етнографічного матеріалу. Загадки не зацікавили Г.Ю. Крачковського. Зате його увагу привернула чергова інформація про початок роботи центру сходознавчих досліджень у Кримській АСРР. Безумовно, не без участі Г.Ю. Крачковського в журналі Всесоюзної наукової асоціації сходознавства «Новый Восток» була в цьому ж році опублікована маловідома стаття В.Й. Филоненка «Східний факультет Кримського державного університету в м. Сімферополі»¹⁷.

Стаття пішла до редакції журналу, а 13 липня 1923 року В.Й. Филоненко вже повідомляв у Петроград, що «<...> довелося хоронити наш Східний факультет. Як самостійний факультет він помер. Залишилося тільки відділення при Педагогічному факультеті. Що робити? Краще що-небудь, ніж нічого. У загибелі його винні деякі наші професори не орієнталісти, які, заради власного благополуччя, запросили як викладачів місцевих татар. Ну, а останні – повели справу зовсім не так, як треба було. Характерно, що в останню хвилину, коли стало відомо, що факультет перетворюється у відділення, декан і прісні його – розбіглися. Я буквально залишився один. Про порятунок факультету нема чого було й гадати»¹⁸.

У цей час В.Й. Филоненко отримав запрошення від декана східного факультету Бакинського університету П.К. Жузе переїхати для викладання до Баку, де йому пропонувалося читати перську мову. В Азербайджані йому пропонували й квартиру, яку виділяв Наркомат освіти. У листі від 24 серпня 1923 року він радився з цього приводу з Г.Ю. Крачковським¹⁹. Таке запрошення отримав не тільки В.Й. Филоненко. Так, до Баку перебрався Б.В. Чобан-заде.

В.Й. Филоненко не зважився на переїзд. 4 грудня 1923 року у властивій йому манері він повідомляв Г.Ю. Крачковському:

«Ой, уже ці засідання! Здається, в Кримському Університеті більше буває засідань, ніж лекцій. Всі говорять, говорять, маса

планів, проектів, дивовижних проектів по своїй нісенітниці, а справи, справжньої справи, – анітрохи. Можливо, це, з одного боку, навіть і добре. Уявляю, що було б, якби всі ці сумбурні проекти втілювалися в життя»²⁰. І тут же знову В.Й. Филоненко звертається до характеристики своїх колег по східному відділенню, демонструючи Г.Ю. Крачковському низький рівень викладання: «А то ж у нас Леманов²¹ так читає, що оторопіння бере. Адже вимовляти не вміє правильно»²².

Відзначимо, що в настільки критичній оцінці нового покоління фахівців кримської вищої школи В.Й. Филоненко був не самотній. Досить скептично про рівень викладачів східного відділення кримського ВНЗ відгукувався і Арсеній Іванович Маркевич. У листі до Г.Ю. Крачковського від 25 грудня 1930 року він відзначив, що «<...> в місцевих наших сходознавців немає належної ерудиції»²³.

В історії російської культури першого радянського десятиріччя є епізод, що залишив слід у біографіях переважної більшості тогочасних петроградських учених-філологів і письменників. Мова йде про роботу у видавництві «Всесвітня література». Метою цього книжкового виробництва було ознайомлення читачів молодії радянської республіки з кращими творами художньої літератури Європи, Америки і Сходу в нових перекладах. Програмою видань, відбором матеріалів і рецензуванням перекладів займалися дві колеги експертів – Західна і Східна. В останній співробітничав Г.Ю. Крачковський. І навряд чи яке-небудь інше підприємство в перші постреволуційні роки могло б зіграти для вчених-гуманітаріїв таку роль, як «Всесвітня література». Заняття улюбленою справою стало оплотом проти революційного хаосу, працею, яка хоч якоюсь мірою примиряє їх із новою владою²⁴.

Однією з програм роботи «Всесвітньої літератури» було створення нарисів про переклад зі східних мов. Хоча цей проект так і залишився нереалізованим, він привабив до співпраці у видавництві Г.Ю. Крачковського. Інтерес викликав також пошук нових рукописів творів східних авторів, у тому числі – турецьких, кримськотатарських, арабських, які потрібно було шукати в кримських книжкових (рукописних)

зібраннях. У зв'язку з цим у Г.Ю. Крачковського виникла настійна потреба відвідати Крим.

Наступні листи Віктора Йосиповича Филоненка в Ленінград подають нам цікаву інформацію про передісторію наукової поїздки Гната Юліановича Крачковського до Криму в 1924 році. 28 березня 1924 року В.Й. Филоненко повідомляв: «Ви запрошуєтеся читати лекції по вільній кафедрі арабської мови»²⁵. При цьому Кримський університет виділяв академіку-орієнталісту гроші на дорогу і винагороду за тримісячне читання лекцій (квітень – червень) у розмірі 11 червонців. В.Й. Филоненко пропонував своєму другові після закінчення курсу лекцій у червні продовжити перебування у Криму в санаторії в Гаспрі. Однак організаційні неузгодженості перекроїли ці плани. 24 квітня Віктор Йосипович повідомляв: «Зараз побіжу до Університету і попрошу, щоб до Вашого приїзду все-таки Вам виписали б гроші. Гроші на проїзд зараз же будуть Вам виписані. Щойно говорив з бухгалтерією»²⁶.

Гнат Юліанович, безумовно, хотів з'їздити до Криму, і запрошення місцевого університету у зв'язку з цим було дуже до речі. Однак його як ученого більше, ніж читання лекцій на Східному відділенні провінційного ВНЗ, цікавили арабські рукописи, що відклалися в місцевих книжкових, музейних і приватних зібраннях. Отримавши запрошення із Сімферополя, він відразу ж написав директору Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї Усеїну Абдурейфійовичу Боданінському із проханням допомогти в організації приїзду до Бахчисарая самого Г.Ю. Крачковського та його дружини.

7 травня 1924 року У.А. Боданінський повідомив йому, що в Бахчисараї мають «можливість надати Вам і Вашій дружині приміщення в палаці, але тільки з незначною оплатою за прибирання, за світло і білизну; зі столом також владнаємо так, що обійдеться дешево. Тому в будь-який час милості просимо приїхати»²⁷.

Улітку 1924 року Гнат Юліанович Крачковський за запрошенням Кримського університету імені товариша М.В. Фрунзе був офіційно відряджений Академією наук до Криму для прочитання курсу лекцій з арабістики на східному відділенні педа-

гогічного факультету. Крім цієї, основної, мети поїздки, академік вважав необхідним скористатися перебуванням у Криму для «попереднього ознайомлення із зібранням мусульманських рукописів» і «вивчення складу та стану арабських епіграфічних пам'яток для з'ясування ходу подальших робіт»²⁸.

Г.Ю. Крачковський прочитав у Кримському університеті два спецкурси «Арабська мова в минулому і сьогоденні» (8 годин) і «Арабська література ХІХ–ХХ століття» (18 годин). У звіті про поїздку він відзначив: «Нечисленна, але уважна і акуратна аудиторія, крім студентів університету, складалася з деяких професорів і викладачів, а також представників місцевого населення, переважно із середовища татарського вчителства».

Під час відвідування Сімферополя Г.Ю. Крачковський оглянув і матеріали, що відклалися в Центральному музеї Тавриди.

Не затримуючись надовго в Сімферополі, Гнат Юліанович виїхав для обстеження стародавніх рукописів до Бахчисарая та Євпаторії. У звіті про своє наукове відрядження він зазначив, що «рукописи досі не визнавалися за пам'ятку рівноцінної важливості» і у зв'язку з цим у Криму «правильно обладнаних рукописних зібрань немає»²⁹. Високо відгукуючись про археографічну діяльність Таврійської вченої архівної комісії, Г.Ю. Крачковський зауважив, що вивчення рукописних зібрань бібліотек, тим більше приватних колекцій, залишилося поза сферою її діяльності³⁰. Тим часом Г.Ю. Крачковський під час перебування в Сімферополі 25 травня 1924 року відвідав засідання Таврійського товариства історії, археології та етнографії, де був обраний членом цієї авторитетної кримознавчої наукової спілки.

Змістовну інформацію про перебування Гната Юліановича та його дружини Віри Олександрівни в Бахчисараї містить «Щоденник», який вів директор Державного палацу-музею тюрко-татарської культури Усеїн Абдурейфійович Боданінський. 17 травня 1924 року він записав: «Академік (арабіст) Гнат Юліанович Крачковський, що приїхав до Бахчисарая, прочитав у Музеї лекцію «Арабська культура та її вплив на європейську культуру». Були присутні

20 чол[овік] майбутніх керівників масовими екскурсіями»³¹. На наступний день разом з уже знайомими йому по лекції екскурсоводами Г.Ю. Крачковський із дружиною здійснили екскурсію на Тепе-Кермен. Роз'яснення, крім У.А. Боданінського, лєнінградським гостям давав і професор Кримського університету Євген Володимирович Вульф, який приєднався до екскурсантів разом зі своєю родиною³².

25 травня вже Віра Олександрівна Крачковська прочитала перед співробітниками екскурсійних баз дві лекції з історії мусульманської архітектури. Були присутні двадцять слухачів³³.

27 травня до Г.Ю. Крачковського, що перебував у Бахчисараї, приїхав професор університету в Сімферополі Бекір Вагапович Чобан-заде³⁴. Учені познайомилися в Сімферополі, на лекціях лєнінградського академіка. Б.В. Чобан-заде прибув до Бахчисарая не з порожніми руками. Він пожертвував музею куплений за власні гроші на сімферопольському ринку арабський рукопис Бурхана ад-Дін ібн Маза, який був відсутній у європейських зібраннях. Гнат Юліанович підкреслив це в опублікованому звіті про поїздку.

А ось 10 червня стався конфуз. У.А. Боданінський відзначив у «Щоденнику»:

«Призначена з ініціативи музею публічна лекція академіка-арабіста Гн[ата] Юліан[овича] Крачковського на тему «Задачі арабістики в Криму» не відбулася внаслідок відсутності слухачів, незважаючи на повне і своєчасне сповіщення громадян. Домовилися спільно з Правлінням Союзу Всеробітос, щоб перенесли лекцію на 11-е число до приміщення музею»³⁶.

11 червня У.А. Боданінський записав:

«Лекція на ту ж тему була прочитана в колективі шкільних працівників у Бахчисараї, в музейному садку під відкритим небом академіком Гн[атом] Юліанов[ичем] Крачковським з Рос[ійської] Академії наук у Ленінграді (Петроград)»³⁷.

Перебуваючи в Державному палаці-музеї тюрко-татарської культури в Бахчисараї, академік досліджував і вмістив до «Звіту» про відрядження описи ярликів, дефтерей і трьох десятків рукописів. При цьому він відзначив допомогу, надану йому керівником музею «Хусейном-Ефенді Боданінським»³⁸.

Небезпідставно Г.Ю. Крачковський розраховував зробити цікаві відкриття в другому великому кримському зібранні рукописів – Караїмській національній бібліотеці, яка зберігалася у Євпаторії. На думку академіка, за своїм складом Карайбітклігі «нагадує зібрання Фірковича в Публічній бібліотеці, але поступається в якісному відношенні»³⁹. Учений виділив найцікавіші рукописи релігійного змісту, що перебували там на зберіганні.

Із залишками багатой колись археологічної колекції Г.Ю. Крачковський ознайомився в І.Є. Свищова (сина відомого краєзнавця, педагога Євгена Івановича Свищова (1874–1922)). Тут лєнінградський орієнталіст зміг побачити 4 ярлики кримських ханів⁴⁰.

Підводячи підсумок свого наукового відрядження до Криму влітку 1924 року, Г.Ю. Крачковський відзначив, що «Кримський університет повинен підготувати перекладачів, працівників» у сфері орієнтального книгознавства, «арабістів для кримознавчої роботи». При цьому академік вказав на «величезний обсяг роботи, що стоїть перед майбутнім поколінням»⁴¹.

Найважливішим результатом перебування Г.Ю. Крачковського на півострові стало його знайомство, що переросло з роками в міцну наукову дружбу, з найвідомішим кримознавцем епохи Арсенієм Івановичем Маркевичем. Ленінградський орієнталіст вже мав уявлення про багатогранну діяльність сімферопольського вченого на благо науки завдяки кореспонденціям В.Й. Филоненка. У травні – червні 1924 року А.І. Маркевич консультував stolичного гостя з питань бібліографії, стану рукописних фондів і пам'яток культури.

Відразу після повернення Г.Ю. Крачковського до Ленінграда на адресу А.І. Маркевича прийшов подячний лист від Академії наук «за сприяння академіку Г.Ю. Крачковському в його роботах по Криму»⁴². Арсеній Іванович, який був скрупульозно обов'язковим у листуванні, 23 серпня 1924 року відписав Г.Ю. Крачковському:

«Я дуже зніяковілий, оскільки по своїх старечих немоцях не міг бути Вам корисним такою мірою, якою бажав. Але можу сказати одне, що Ваш приїзд до Сімферополя був світлим святом для мене, хоча маленького наукового працівника, але гаряче люблячого Крим. <...>

Для Кримського університету Ваш приїзд сюди був особливо важливою подією, що осяяла цей сумний період його існування»⁴³.

Після відвідування Г.Ю. і В.О. Крачковськими Палацу-музею в Бахчисараї розвинулися їхні наукові контакти з У.А. Боданінським. Так, директор музею писав у Ленінград через рік після описаних подій, у червні 1925-го:

«Вельмишановні Віро Олександрівно та Гнате Юліановичу.

Спасибі Вам за пам'ять. Усе, що Ви надіслали мені з друкованого, я отримав. На жаль, ми бідні виданнями, й тому надсилаю Вам тільки путівник наш, вид[ання] 1925 року. З новин я надішлю Вам тексти арабських написів, знайдених там на мусульманських пам'ятках при археологічних розвідках на території Ескі-Юрт. Пом'ємому, вельми цікаво. З початку липня в Криму передбачена наукова експедиція по збиранню, вивченню пам'яток татарської культури в Криму. Експедиція буде розділена на 2 групи (етнографіч[на] і археологічна групи).

У Бахчисараї зараз дуже добре. З кінця травня до 5-их чисел червня були тут сильні зливи, земля отримала багато вологи, так що рослинність і посіви мають хороший вигляд. Види на урожай досить хороші. Було б добре, якби Ви приїхали до Криму. Милості просимо до нас. Приміщення в палаці є.

Ми з Ольгою Олександр[івною]⁴⁴ були з кінця квітня до кінця травня в Москві. Мав намір я з'їздити до Ленінграду, але це мені не вдалося, незважаючи на те, що мене туди посилено кликав Й.А. Орбелі⁴⁵, з яким я побачився на з'їзді при Головнауці. Майбутньою зимою я візьму туди спеціальне відрядження для вивчення матеріалів по тат[арських] пам'ятках.

Яг'я Ефенді Байбуртли, Ольга Ол[ександрівна] і вся наша молодь шлють Вам сердечний привіт»⁴⁶.

Уже після відвідування в 1924 році Криму, маючи загальне уявлення про склад рукописних і книжкових орієнталістичних фондів у місцевих зібраннях, Г.Ю. Крачковський міг планувати свою подальшу діяльність. Восени 1925 року він став готуватися до річного відрядження до арабських країн – Єгипту, Сирії, Палестини з метою

поповнення книжкових фондів Азійського музею новітньою літературою⁴⁷.

У листі до В.Й. Филоненка від 18 лютого 1925 року Г.Ю. Крачковський скаржився: «Останнім часом зовсім здолали іноземці, які всі звертаються з різними проханнями – то звірити який-небудь текст, то повідомити відомості про неописаний рукопис й т.і. Видно, що в них робота йде, а нам не поспіти. Арабісти ж мої зовсім зійшли нінащо, і доручити нікому»⁴⁸. Думка про те, що за першу половину 20-х років ХХ століття російська орієнталістика дуже відстала від європейської, постійно мучила вченого. Перебуваючи в Криму, серед в'язок нікому не потрібних східних книг і рукописних сувоїв (у Євпаторії), він усвідомив це особливо гостро. Збентежив академіка й примітивно низький рівень викладачів східного факультету Кримського університету – флагмана орієнталістичних досліджень.

Однак ідея із закордонним відрядженням до арабських країн залишилася нереалізованою. У той час як інші академіки-орієнталісти (В.В. Бартольд, С.Ф. Ольденбург, О.М. Самойлович) їздили до Європи і на Схід, зав'язували наукові зв'язки, налагоджували книгообмін, Г.Ю. Крачковському у видачі закордонного паспорта постійно відмовляли. Причому ця заборона діяла до кінця життя Гната Юліановича.

Листування Г.Ю. Крачковського з У.А. Боданінським, А.І. Маркевичем і В.Й. Филоненком свідчить про те, що ленінградський академік постійно надсилав своїм колегам до Сімферополя спеціальну сходознавчу літературу і періодику, видання Академії наук.

3 вересня 1924 року В.Й. Филоненко із сумом повідомляв: «Прийшов папір про закриття Університету і перетворення його в Педагогічний інститут. Про відділення Сходознавства нічого не було відомо: залишиться воно чи ні? Довелося запитувати. Нарешті прийшло повідомлення, що при Педінституті відділення Сходознавства зберігається. Мало того, прийшов інший папірець, що свідчив: лінгвістичне відділення Педагогічного інституту розділяється на дві секції: російську та турецько-татарську. Вийшло неначе Сходознавство в квадраті.

Мешкаю зараз в Ялті, в санаторії «Росія», недалеко від дачі Еміра Бухарського,

нині Східного музею. Живу на кошти Ватиканської місії. Як? Справа в тому, що Ватиканська місія заорендувала для нашого Університету декілька місць у санаторіях на Південному березі. Одне з цих місць і дісталось мені. Пробуду в Ялті до 15 вересня»⁴⁹.

У листі до Г.Ю. Крачковського від 24 жовтня 1924 року В.Й. Филоненко детально розповів про структурні зміни на східному відділенні: «Наше відділення змінилося дуже. Мови тільки на II і III курсах, перший курс загальний для всіх відділень; а IV-ий з трьома ухилами: музеєзнавчим, бібліотечним і етнографічним. Додалось багато нових предметів, як антропология, етнография, музеєзнавство та ін., а читати нікому, фахівців не запрошують. До того ж «професори» наші пороз'їжджалися. Чобан-заде поїхав у відпустку на 2 місяці до Баку. Ніби друкувати свою працю «Османську граматику», а правду хто знає? Злі язика говорять, що він зовсім хоче виїхати з Криму, бо справи його суспільно-політичного характеру щось не ладяться. Одабаш і Леманов також десь витають у хмарах кооперації, а в результаті Ваш покірний слуга та С.Б. Єфетов⁵¹ відбувають за всіх. У цьому році підсунули мені читати новий курс: «Методика збирання етнографічного матеріалу» з практичними заняттями. Робота цікава»⁵².

У цьому ж листі В.Й. Филоненко детально ознайомив свого колегу з результатами розкопок 1924 року Миколи Львовича Ернста, які той проводив спільно з московським істориком та археологом Олексієм Степановичем Башкіровим у Старому Криму (стародавньому Солхаті)⁵³.

17 січня 1925 року В.Й. Филоненко повідомляв своєму другові дуже цікаву інформацію, пов'язану з історією університету: «<...> Новий ректор. Салазкін⁵⁴ йде кудись до Вас у Ленінград. А в нас обрали, як гадаєте кого? Чобан-заде! Це свого роду остання ставка на існування Університету в Криму. Справа в тому, що Наркомос і партія виставили свого кандидата, деякого Фрідмана, людину, що має вельми й вельми далеке відношення не тільки до Університету, але й до школи взагалі»⁵⁵. Хоча професура підтримала Б.В. Чобан-заде, до Москви на затвердження були подані обидві кандидатури –

на вибір Наркомату з освіти. Обидві, до речі, були відхилені»⁵⁶.

Гнат Юліанович, знаючи про 70-літній ювілей А.І. Маркевича, не тільки особисто поздоровив кримознавця номер один, а й організував для нього вітальний адрес від Академії наук. Арсеній Іванович писав йому 17 травня 1925 року: «Привітання Академії наук уразило мене, – я не вважаю себе ніякою мірою його гідним, – а Ваш лист зворушив мене до сліз»⁵⁷. У цьому ж посланні А.І. Маркевич розповідав про закриття медичного факультету і перетворення Кримського університету в педагогічний інститут.

У листі від 22 червня 1925 року В.Й. Филоненко повідомляв Г.Ю. Крачковському про підготовку і святкування в Сімферополі ювілею Арсенія Івановича Маркевича:

«То возилися з ювілеєм Маркевича. Здається, справа проста, а трохи не зірвалося. Сімферопольці люди чудні! Адже все життя прожила людина в Сімферополі й багато зробив, а як справа торкнулася вшановування – всі проти. Мені, як товаришу голови Товариства⁵⁸, довелося і мирити багатьох, і умовляти багатьох взяти участь. Дуже радий, що в кінцевому результаті все зійшло благополучно, а головне, задоволенням залишився сам ювіляр. А він, говорячи між нами, чоловік дуже і дуже образливий»⁵⁹.

До теми ювілею А.І. Маркевича В.Й. Филоненко звертався і в наступних листах до Г.Ю. Крачковського. 3 грудня 1926 року він відзначив: «Арсенію Івановичу дуже приємно, що багато хто віднеслися співчутливо до його ювілею. І до сорому нашого треба зізнатися, що відгукнулися головним чином іногородні. Сімферопольці ж дипломатично мовчать»⁶⁰. Мова йде про участь у збірнику праць, який Таврійське товариство історії, археології та етнографії формувало на честь ювіляра. Про підготовку збірника як окремого тому «Вістей» товариства В.Й. Филоненко детально писав Г.Ю. Крачковському 27 січня 1927 року⁶¹. Саме Віктор Йосипович вів листування з авторами з різних міст і був укладачем збірника⁶². Йому вдалося зібрати під однією обкладинкою кращі кримознавчі сили, як місцеві, так і зі столиць.

У цьому виданні вмістив свій матеріал «Пісня арабського солдата» й Гнат

Юліанович Крачковський⁶³. Уже коли тираж був майже готовий, він надіслав невелике доповнення до своєї статті, яке було опубліковане окремо⁶⁴. Рукопис пісні був виявлений у фондах Всенародної бібліотеки України в Києві⁶⁵. Вона надійшла туди у складі так званого «Портфеля А.М. Муравйова» з Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії.

Листування А.І. Маркевича з Г.Ю. Крачковським доповнює інформацію про підготовку і видання «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии». 19 квітня 1927 року Арсеній Іванович писав:

«Тепер же можу повідомити, що наші «Вісті» тижня через два вийдуть у світ. Ваша стаття вже віддрукована і, здається, без друкарських помилок. Відтиснення готові. Книжка буде аркушів у 13–14, невелика за обсягом, але змістовна і цікава. Були б кошти, ми розпочали б друкування і наст[упний] випуск, але, мабуть, доведеться знову зробити велику перерву в нашому видавництві до тих пір, коли нам послана буде манна з небес; інших надій у нас поки немає, хоча матеріалу для видання багато і хорошого»⁶⁶.

Про відвідування Криму столичних учених авторитетів з науковою метою Гната Юліановича Крачковського постійно інформував і В.Й. Филоненко. 3 серпня 1925 року він писав: «<...> Крім Бороздіна і Башкірова до Криму приїхав і московський професор-етнограф Куфтин⁶⁷. Разом із Боданінським вони поїхали до Євпаторійського повіту для збирання етнографічного матеріалу»⁶⁸.

Віктор Йосипович продовжував регулярно знайомити Г.Ю. Крачковського з кадровими змінами на східному відділенні педагогічного інституту в Сімферополі. 8 листопада 1925 року він повідомляв: «Замість Чобан-Заде намагалися запросити з Москви Дмитрієва⁶⁹, молодого тюрколога, але з огляду на те, що питання про штати з'ясується тільки до першого січня, спроба ця залишена»⁷⁰. Повідомляючи у Ленінград про відсутність бодай якоїсь можливості опублікувати в Криму хоч щось зі своєї проблеми («І марно А.І. Маркевич б'ється видати що-небудь, що має слабку подобу «Записок» («Вісті». – (А.Н.), Архівної комісії»⁷¹), В.Й. Филоненко ще раз нагадував

своєму другові про цікавий етнографічний матеріал, що нагромадився у нього і чекає друку.

У цьому ж листі Віктор Йосипович повідомляв про результати великої наукової експедиції, що проводилася Державним палацом-музеєм тюрко-татарської культури в Бахчисараї за участю Всесоюзної наукової асоціації сходознавства: «<...> Боданінський «з товаришами» повернувся з експедиції по Перекопському повіту і також, говорять, привіз багато цінного матеріалу. Причому з ним їздив Акчокракли⁷², який зосередив усю свою увагу на тамгах татарських. До 500 знаків привіз»⁷³.

Тема відсутності в Криму друкованого органу для публікації краєзнавчих студій обговорювалася і в листі В.Й. Филоненка до Г.Ю. Крачковського від 5 квітня 1926 року: «У нас з виданням все ще справа йде погано. Товариство археології та етнографії⁷⁴ хотіло було видати черговий збірник, як би продовження праць Архівної Комісії. Арсеній Іванович звернувся за субсидією до кримського уряду. Своїх же коштів адже немає. Ну і, звичайно, відмова. А тим часом гроші є, і Кримвидав постійно випускає всілякі брошури російською і татарською мовами. Навіть заява про те, що Збірник буде підібраний винятково зі статей, що стосуються Криму і татарського побуту та культури, і то не мала ніякого значення. Одним словом – цілковите неспівчуття і цілковита протилежність іншим республікам»⁷⁵.

Про проблему з фінансуванням видання «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии» повідомляв Г.Ю. Крачковському й А.І. Маркевич: для видання другого тому «Вістей» «<...> отримали допомогу від Головнауки, але його далеко не вистачає на оплату книги; думали і ми про повторення самооподаткування, але соромилися вдатися до нього. Правда, бідність – не вада, але просити милостиню і важко, й прямо нелегко. <...> Ми звернулися до членів Товариства з проханням про підписку на наступний №, а справа кожного дати, скільки хто зможе»⁷⁶.

27 березня 1928 року, продовжуючи цю ж тему, А.І. Маркевич писав тому ж адресату: «Ми вирішили, що якщо хто надішле 5 р., то отримає примірник книги безкоштовно, хто дасть більше, той,

крім особливої вдячності, отримає два примірники. Я буду гаряче вдячний Вам, якщо Ви переговорите з академіками (нашими членами)⁷⁷ з цього дещо делікатного питання»⁷⁸.

Повідомляючи Г.Ю. Крачковському 11 квітня, що другий номер «Вістей» вже переданий до друку, А.І. Маркевич відзначив: «Здається, вийде непоганим, звичайно, маючи на увазі наші скромні сили і кошти. «Ще живий Курилка», ще тримається у нас стара культурність, як не прагнуть її вбити. Але якщо в Ленінграді буває важко, то як важко, як нестерпно буває тут, у Криму, який повертається в становище кінця XVIII століття. Пристосуванці, звичайно, почувають себе добре й навіть процвітають, ростуть як на дріжджах. Але це рицарі на годину»⁷⁹. Надіславши Г.Ю. Крачковському другий том «Вістей» товариства, А.І. Маркевич просив вказати на слабкі сторони видання⁸⁰.

Продовжуючи інформувати свого ленінградського друга про наукове життя в Криму, В.Й. Филоненко писав 12 травня 1926 року:

«У нас Олексій Миколайович Деревницький⁸¹ отримав відрядження до Франції, до Парижу, для роботи з мистецтва, але тільки за свій рахунок. Здається, думає їхати»⁸². Поїздка О.М. Деревницького до Парижа в 1926 році, про яку до знайомства з епістолярною спадщиною В.Й. Филоненка нічого не було відомо, відбулася, оскільки 28 червня В.Й. Филоненко повідомляв Г.Ю. Крачковському: «Днями Деревницький їде до Франції. За свій рахунок, звичайно»⁸³.

У листі до Г.Ю. Крачковського від 21 травня 1926 року В.Й. Филоненко розповідав про випускника східного відділення Кримського педінституту Анатолія Яковича Андруського, який захистив дипломну роботу з мусульманського мистецтва під керівництвом професора О.М. Деревницького і мав намір продовжити свою орієнтальну освіту в Ленінграді. Віктор Йосипович просив свого друга надати А.Я. Андруському підтримку⁸⁴.

Неодноразово в листуванні двох сходознавців згадується й ім'я видатного музейного діяча Криму, етнографа, факхівця з кримськотатарської вишивки Поліни Яківни Чепуріної⁸⁵. В.Й. Филоненко скрупульозно повідомляв у Ленінград

про всі нові доповіді й публікації завідувачки Євпаторійським музеєм, дослідження якої користувалися авторитетом у вчених колах. Так, 22 грудня 1925 року, розповідаючи про чергове засідання Таврійського товариства історії, археології та етнографії, він детально зупинився на її повідомленні «Коран Євпаторійської мечеті Хан-джами»⁸⁶. 21 травня 1926 року в черговій кореспонденції до Ленінграда В.Й. Филоненко повідомляв про доповідь П.Я. Чепуріної на засіданні того ж наукового об'єднання «Про культурний вплив караїмів»⁸⁷. Постійно присутня в листах й інформація про спільних знайомих. 28 червня 1926 року В.Й. Филоненко грайливо повідомляв: «Боданінський в Ялті. Працює в Кіні (так у тексті. – А.Н.). Ставить Аліма – Кримського розбійника. Звичайно, гребе «гроші»⁸⁸.

А.І. Маркевич інформував Г.Ю. Крачковського про плани з організації Всесоюзної археологічної конференції в Криму. 2 травня 1926 року він повідомляв:

«Задумали влаштувати тут, у Керчі, археологічний з'їзд, і <нрзб>, як би ми з ним не провалилися. Але з'їзд необхідний, – й нехай буде, що буде. Твердо впевнений, що Ви завітаєте – і з доповіддю. Вся справа з'їзду в руках Головнауки в Москві, і ми тут нічого не знаємо. Отримуємо якінебудь відомості з випадкових джерел. З Ленінградом завжди було працювати привільніше»⁸⁹.

Г.Ю. Крачковський, як відомо, не брав участі в роботі конференції археологів СРСР у Керчі, названій у листі А.І. Маркевича з'їздом, що відбувалася з 5-го до 10 вересня 1926 року. Його кримські друзі детально інформували його про її хід.

Організатори, прагнучи наслідувати традиції археологічних з'їздів⁹⁰, що відбувалися за дорадянських часів у Російській імперії раз у три роки, зібрали в Керчі провідні наукові сили країни. У доповідях, зроблених столичними і місцевими істориками й археологами, були порушені важливі аспекти кримознавства загалом⁹¹. Віктор Йосипович Филоненко зазначав у листі від 27 вересня 1926 року: «Я був на Керченській конференції. Не знаю, як відбувалися раніше археологічні з'їзди, та Керченська конференція носила якийсь кар'єрний характер. Для того, щоб догодити комусь,

часом спотворювалася істина. Особливо професор Бороздін у цьому відношенні виявився віртуозом. Дещо розчарував мене і М.Я. Марр⁹². Якось дивно було чути з його вуст про «імперіалізм у наших наукових установах» і те, «що всіх старих учених треба розігнати» і чим швидше, тим краще, й, нарешті, шедевр всього – це тост на банкеті «За здоров'я першого тюрколога В.В. Бартольда і Комуністичну партію!»

Головна доповідь Миколи Яковича (Марра. – А.Н.) була – це «Скіфська мова». Слухати і розуміти Миколу Яковича без звички дуже важко. На своєму «Яфетичному коні»⁹³ він як вихор носить із Сходу на Захід, із Заходу на Схід, розкидаючи навколо себе «третій елемент», «матеріальну культуру», «проблеми». Всі якось стороняться, тиснуться, боячись бути роздавленими. А загалом, усі виступи Миколи Яковича завжди супроводжувалися бурхливим успіхом. Як новина серед інших секцій була і секція турецько-татарської

археології. Бороздін, Башкіров, Боданінський – очолювали її. Дуже цікаві й змістовні були доповіді Спіцина, Городцова і Фармаковського»⁹⁴.

Арсеній Іванович свої коментарі про Керченську конференцію надіслав Г.Ю. Крачковському тільки 10 жовтня 1926 року. Йому в цей час було не до листів. Авторитетний краєзнавець змушений був відстоювати свою честь архівіста і порядної людини в конфлікті з малограмотним завідувачем Кримцентрархіву І.М. Прохоровим⁹⁵. А.І. Маркевич повідомляв у Ленінград:

«<...> на мене повністю звалилася неприємність по службі в Центрархіві Криму, і я став жертвою нещастя, безсовісності й підлості його завідувача. Мене витурили з Архіву і звинуватили майже чи не в контрреволюційних діяннях. Я зажадав найсуворішого розслідування справи, яке й відбувається тепер у різних установах, викликаючи до мене повне співчуття»⁹⁶.

¹ Див. про Г.Ю. Крачковського: *Гордлевский В.А.* И.Ю. Крачковский: Общая характеристика // Советское востоковедение. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 4. – С. 13–18; Кононов А.Н. Академик Игнатий Юлианович Крачковский: К 100-летию со дня рождения, 1883–1951 // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: XVII годичная научная сессия Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР: Доклады и сообщения. Январь 1982: В 2-х ч. – Москва: Наука, 1983. – Ч. 1. – С. 11–24; То же // Известия АН СССР. Сер.: Литература и язык. – Москва, 1983. – Т. 42, № 4. – С. 374–382; *Кочубей Ю.* Великий дослідник Сходу: До сторіччя з дня народження Г.Ю. Крачковського // Всесвіт. – Київ, 1983. – № 12. – С. 121–124.

² Цей аспект випав і в ґрунтовній монографії А.А. Долиніної «Невольник долга», присвяченій життю Г.Ю. Крачковського, яка побачила світ у 1994 році у видавництві «Петербуржское востоковедение».

³ Листи У.А. Боданінського до Г.Ю. Крачковського вперше введені до наукового обігу завідувачем кафедри історії Кримського державного інженерно-педагогічного університету, кандидатом історичних наук, доцентом Улькерою Кязимівною Мусаєвою. Див.: *Мусаєва У.К.* Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского. – Симферополь: СГТ, 2007.

⁴ Гнат Юліанович так описував свою кімнату в Колегії Олександра III: «Номер мій величини повчальної: має в довжину 9 кроків, завширшки 5½. У ньому з успіхом уміщуються два ліжка, два письмових столи, етажерка для книг, шафа платтяна, два маленьких столики і чотири стільці. Крім того, залишається достатній прохід. Для ходьби є коридор кроків у сорок» (ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 26, арк. 24).

⁵ Див. про В.Й. Филоненка: *Баскаков Н.А.* Виктор Иосифович Филоненко // Советская тюркология. – Баку, 1977. – № 5. – С. 106–108; *Дашкевич Я.* Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко // Архіви України. – Київ, 1967. – № 2. – С. 29–30; *Мусаєва У.* З історії сходознавчих досліджень у Кримській АСРР // Схід. – Донецьк, 2003. – № 6 (56). – С. 82–84; *Урсу Д.П.* Про-

фесори Таврійського університету (1918–1941): Біографічні нариси / Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2005. – С. 78–85; *Dubiński A. W.I. Filonienko, 1884–1977 // Przegląd orientalistyczny. – Wrocław, 1978. – № 106. – S. 201.*

⁶ *Урсу Д.П.* Востоковед профессор В.И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со дня смерти // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. – Симферополь, 2002. – Вып. 5. – С. 7–8.

⁷ Монастирли Харлампій Афанасійович, викладач Сімферопольської чоловічої гімназії, з 1903 року – інспектор Сімферопольської татарської вчительської школи. Див. формулярний список: ДААРК, ф. 104, оп. 1, спр. 1263, 1264. Див. про Х.А. Монастирли: *Непомнящий А.А.* Из истории подготовки «Археологической карты Крыма»: По данным переписки Ю.А. Кулаковского с *А.И. Маркевичем* // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – Київ, 2006. – Вип. 3, ч. 2. – С. 127–142.

⁸ Казас Ілля Ілліч (1832–1912), псевд. Караїм, інспектор Сімферопольської татарської вчительської школи, пізніше Євпаторійського Олександрівського караїмського духовного училища, видавець-редактор газети «Таврида». Див. про нього: Прохоров Д.А. И.И. Казас и вопросы развития исторического краеведения в Крыму в конце XIX – начале XX вв. // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2003. – № 1. – С. 44–52; *Прохоров Д.А.* И.И. Казас – инспектор Симферопольской татарской учительской школы // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2003. – Вып. 10. – С. 599–621. *Прохоров Д.А.* И.И. Казас – просвитель караимів та кримських татар: Автореф. дис... канд. іст. наук / 07.00.02 – всесвітня історія; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Київ, 2005. – 15 с.

⁹ Автобіографія Віктора Йосифовича Филоненко, составленная им 8 апреля 1974 года в г. Пятигорске / Подг. Д.П. Урсу // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. – Симферополь, 2002. – Вып. 5. – С. 19.

¹⁰ ДААРК, ф. Р-3864, оп. 1, спр. 343, арк. 1–25; ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 1–407; спр. 923, арк. 1–373.

¹¹ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 31–32.

¹² Там само, арк. 37–37 зв.

¹³ *Урсу Д.П.* Востоковед профессор В.И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со дня смерти // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. – Симферополь, 2002. – Вып. 5. – С. 8.

¹⁴ Мова йде про Бекіра Вагаповича Чобан-заде (1893–1937) – видатного кримськотатарського вченого-лінгвіста. Див. про нього: *Урсу Д.П.* Бекир Чобан-заде: Жизнь. Судьба. Эпоха. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. – 276 с.

¹⁵ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 45–46 зв.

¹⁶ Там само, арк. 49 зв., 50 зв.

¹⁷ *Филоненко В.[И.]* Восточный факультет Крымского государственного университета в г. Симферополе // Новый Восток. – Москва, 1923. – № 3. – С. 580–581.

¹⁸ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 67–67 зв.

¹⁹ Там само, арк. 72–75.

²⁰ Там само, арк. 84–84 зв.

²¹ Ісмаїл Номанович Леманов (1871–1942) – мовознавець, педагог. Освіту здобув у Стамбулі й Каїрі. Був секретарем мусульманської фракції в Державній Думі Росії. З 1921 р. – викладач факультету сходознавства Кримського університету (педагогічного інституту) ім. товариша М.В. Фрунзе. (З 1933 року – завідувач кафедри татарської мови і літератури). Після звільнення в 1934 році переїхав до Ленінграда, де працював у відділі рукописів Інституту сходознавства АН СРСР. У зв'язку з арештом у листопаді 1938 року була складена характеристика І.Н. Леманова, де зазначалося, що він «найкращий працівник відділу рукописів». У червні 1939 його було звільнено. В Г.Ю. Крачковського була можливість особисто познайомитися з І.Н. Лемановим і пересвідчитися в необ'єктивності свого кримського кореспондента. Див. про І.Н. Леманова: Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – (Источник знаний; № 2). – С. 125–126.

²² ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 87.

- ²³ Там само, спр. 592, арк. 90.
- ²⁴ Долинина А.А. Невольник долга. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 1994. – С. 172–174.
- ²⁵ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 94.
- ²⁶ Там само, арк. 97, 98 зв.
- ²⁷ Там само, спр. 144, арк. 1. Див. про це детальніше: *Мусаева У.К.* Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского. – Симферополь: СГТ, 2007. – (Биобиблиография кримведения; вып. 9).
- ²⁸ *Крачковский И.* Отчет о командировке в Крым летом 1924 года // Известия Российской Академии наук: Сер. 6. – Ленинград, 1924. – Т. 18, № 12/18, ч. 2. – С. 662.
- ²⁹ Там само, с. 663.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ БДІКЗ, кп. 9569, спр. 386, арк. 45.
- ³² Там само, арк. 46.
- ³³ Там само, арк. 47.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ *Урсу Д.П.* Бекир Чобан-заде: Жизнь. Судьба. Эпоха. – Симферополь: Крымчпедгиз, 2004. – С. 103. Першим про це повідомив професор Кільського університету (Німеччина) Теодор Менцель: *Menzel T. Über die werke des russischen arabisten Kračkovskij // Archiv orientální. – Praha, 1930. – Vol. 2, № 1. – S. 54–86.*
- ³⁶ БДІКЗ, кп. 9569, спр. 386, арк. 48–49.
- ³⁷ Там само, арк. 49.
- ³⁸ *Крачковский И.Ю.* Отчет о командировке... – С. 664–666.
- ³⁹ Там само. – С. 666.
- ⁴⁰ Там само. – С. 666–669. Див. також: *Karaimska Biblioteka Narodowa (Karaj Bitikligi) // Mysl karaimska. – Wilno, 1928. – Т. 1, z. 4/5. – S. 82.*
- ⁴¹ *Крачковский И.* Отчет о командировке... – С. 670.
- ⁴² ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 592, арк. 1.
- ⁴³ Там само. Говорячи про «сумний період» історії університету, А.І. Маркевич мав на увазі переведення ВНЗ у розряд педагогічного інституту.
- ⁴⁴ Дружина У.А. Боданінського, дочка архітектора І.А. Фоміна.
- ⁴⁵ Йосиф Абгарович Орбелі (1887–1961) – академік, сходознавець, член Таврійського товариства історії, археології та етнографії з 1926 року.
- ⁴⁶ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 144, арк. 3 – 3 зв.
- ⁴⁷ *Долинина А.А.* Указ. соч. – С. 232–233.
- ⁴⁸ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 37, арк. 68 зв. – 69.
- ⁴⁹ Там само, спр. 922, арк. 100–101 та ін.
- ⁵⁰ Абібулла Абдурешитович Одабаш (1891–1938 (?)) – поет, педагог. Освіту здобув на історико-філологічному факультеті університету у Стамбулі. З 1921 року – співробітник Наркомосу Кримської АСРР. У 1922–1928 рр. – викладач, доцент Кримського університету (педагогічного інституту) ім. товариша М.В. Фрунзе. Див. про нього: *Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Биобиблиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – (Источник знаний; №2). – С. 148–151.*
- ⁵¹ Семен Борисович Єфетов (1871–?) – караїм, асистент факультету кримськотатарської мови і літератури Кримського університету (педагогічного інституту) ім. товариша М.В. Фрунзе.
- ⁵² ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 106–106 зв.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Сергій Сергійович Салазкін (1862–1932) – біохімік. У 1919–1923 роках – професор (читав курс фізіологічної хімії), а в 1923–1925 – ректор Кримського університету ім. товариша М.В. Фрунзе. Одночасно в 1920–1921 роках завідував Алупкінським підрайоном Центрального управління курортами Криму. З 1925 року – професор Ленінградського медичного інституту. Див.: *Профессора Таврического национального университета им. В.И. Вернадского / Сост. В.В. Бобков, [В.В. Лавров]. – [2-е изд.]. – Киев: Либідь, 2007. – С. 125–126.*
- ⁵⁵ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 117 зв.

⁵⁶ Див. детальніше: *Урсу Д.П.* Бекир Чобан-заде: Життя. Судьба. Епоха. – Симферополь: Кримчпедгиз, 2004. – С. 107–108.

⁵⁷ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 592, арк. 7–8.

⁵⁸ В.Й. Филоненко в цей час був заступником А.І. Маркевича (товариш голови) в Таврійському товаристві історії, археології та етнографії.

⁵⁹ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 129.

⁶⁰ Там само, арк. 186.

⁶¹ Там само, арк. 195–199.

⁶² Див.: Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь, 1927. – Т. 1 (58). – 208 с. Том присвячений А.І. Маркевичу, «щоб ознаменувати <...> 50-річчя його наукової діяльності і 70-річчя від дня народження». Серед авторів 37 статей ювілейного збірника – імена видатних вчених тієї епохи – цвіту радянської історичної науки – друзів А.І. Маркевича: академіків Д.В. Айналова, В.В. Бартольда, С.О. Жебелєва, Г.Ю. Крачковського, М.Я. Марра, С.Ф. Платонова, О.І. Соболевського; член-кор. АН О.М. Самойловича, професорів І.М. Бороздіна, Б.В. Варнеке, Г.В. Вернадського, Ю.В. Готьє, С.С. Дложевського, М.С. Державіна, В.В. Лункевича, М.І. Новосадського, Є.В. Петухова, І.І. Толстого, В.Й. Филоненка та ін. У збірнику взяли участь і представники «нової хвилі» в кримському краєзнавстві – О.Н. Акчокракли, У.А. Боданінський, П.І. Голландський, К.Е. Гриневич, Б.С. Єльяшевич, І.С. Кая, Ю.Ю. Марті, П.Я. Чепуріна, М.Л. Ернст, Я.М. Якуб-Кемаль.

⁶³ *Крачковский И.Ю.* Песнь арабского солдата // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – № 1 (58). – С. 108–112.

⁶⁴ *Крачковский И.Ю.* Дополнение к статье «Песнь арабского солдата» // Там же. – С. 205.

⁶⁵ Нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

⁶⁶ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 592, арк. 25.

⁶⁷ Див. про етнографічні розкопки в Криму О.С. Башкірова та І.М. Бороздіна, а також про етнографічні дослідження Б.А. Куфтїна: *Мусаева У.К.* Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки / Под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь: Таврия, 2004. – 214 с. – (Биобиблиография крымоведения; вып. 2).

⁶⁸ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 137. Див. про цю експедицію і діяльність У.А. Боданінського на посаді директора Державного палацу-музею тюрко-татарської культури: *Мусаева У.К.* Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымско-татарского просветителя Усеина Боданинского. – Симферополь: СГТ, 2007. – (Биобиблиография крымоведения; вып. 9).

⁶⁹ Факт запрошення на роботу до Кримського педагогічного інституту ім. товариша М.В. Фрунзе – невідома сторінка біографії видатного радянського тюрколога Миколи Костянтиновича Дмитрієва (1898–1954). Після закінчення із Золотою медаллю гімназії в Москві, він у 1916–1920 роках навчався на класичному відділенні історико-філологічного факультету Московського університету. (З 1918-го до 1922 року М.К. Дмитрієв одночасно навчався і в Лазаревському інституті східних мов). Учений досконало володів більш ніж 30 іноземними мовами. У 1921 році Микола Костянтинович був обраний на посаду молодшого наукового співробітника Науково-дослідного інституту мови та історії літератури Російської АН. У 1923–1925 роках працював старшим науковим співробітником фундаментальної наукової бібліотеки Лазаревського інституту східних мов. У 1925 році молодий вчений захистив кандидатську дисертацію «Елементи турецької мови в сербському фольклорі». Важко сказати, як склалася б подальша доля М.К. Дмитрієва, якби в листопаді 1925 року в Сімферополі знайшлася для нього штатна одиниця викладача... Залишившись у Москві, М.К. Дмитрієв невдовзі став викладати в Московському, а згодом – і в Ленінградському університетах. За запрошенням О.М. Самойловича московський орієнталіст також викладав у Ленінградському інституті живих східних мов. Предметом постійного наукового інтересу М.К. Дмитрієва були сучасні тюркські мови Кавказу, Криму, Поволжя і Приуралля, фольклор тюркських народів, проблеми взаємовпливу слов'янських і тюркських мов (Turco-Slavia). У 1934–1937 роках М.К. Дмитрієв керував кримськотатарським відділенням ленінградських (пізніше – були переведені до Москви) курсів редакторів-перекладачів праць марксизму-ленінізму. У 1938–1954 роках він – завідувач тюркського сектору НДІ мови і писемності АН СРСР. Очолював кафедри тюркської філології в ЛДУ і МДУ. Див. про нього: *Аракин В.Д.* Николай Константинович

Дмитриев (1898–1954). – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1972. – 88 с. – (Замечательные ученые Московского ун-та; вып. 42); *Благова Г.Ф.* Из архивного наследия Н.К. Дмитриева: Фрагменты писем к нему академиком И.Ю. Крачковского и С.А. Козина // Вопросы тюркской филологии / Ин-т стран Азии и Африки РАН. – Москва, 1999. – Вып. 4: Материалы Дмитриевских чтений к 100-летию со дня рождения. – С. 14–20; Автобиография проф. Н.К. Дмитриева / Публ. Ф.Д. Ашнина // Николай Константинович Дмитриев: К 100-летию со дня рождения / Ред. колл. Г.Ф. Благова и др. – Москва: Наука, 2001. – С. 112–123; *Севортян Э.В.* Из истории развития советской тюркологии: Памяти Н.К. Дмитриева // Известия АН СССР. Отд. лит-ры и языка. – Москва, 1955. – Т. 14, вып. 2. – С. 156–169.

⁷⁰ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 144 зв.

⁷¹ Там само, арк. 145.

⁷² Осман Нурі-Асанович Акчокракли (1878–1938) – письменник, історик, педагог. Викладав каліграфію на факультеті східних мов Санкт-Петербурзького університету. Г.Ю. Крачковський відвідував ці заняття. У революційні роки переїхав до Криму. У 1921 році з його ініціативи і за безпосередньою участю був відкритий музей Ісмаїла Гаспринського. З 1922 року – викладач Кримського університету. У кримознавстві О.Н.-А. Акчокракли утвердився як археолог, фольклорист, історик, епіграфіст. Див. про нього: *Урсу Д.П.* Ученики и соратники И. Гаспринского // Исмаил бей Гаспринский – великий сын крымскотатарского народа: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения И. Гаспринского. – Симферополь, 2003. – С. 36–37.

⁷³ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 145.

⁷⁴ Таврійське товариство історії, археології та етнографії – правонаступник (з 1923 року) Таврійської вченої архівної комісії.

⁷⁵ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 159 зв. – 160.

⁷⁶ Там само, спр. 592, арк. 40–41.

⁷⁷ Мова йде про ленінградських академіків, які були членами Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

⁷⁸ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 592, арк. 43 зв.

⁷⁹ Там само, арк. 59 – 59 зв.

⁸⁰ Там само, арк. 61–62.

⁸¹ Див. про О.М. Деревницького: *Непомнящий А.А.* Подвижники кримведения. – Симферополь: СГТ, 2006. – Т. 1. – (Библиография кримведения; вып. 7). – С. 187–204.

⁸² ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 163.

⁸³ Там само, арк. 72 зв.

⁸⁴ Там само, арк. 165 – 165 зв.

⁸⁵ Поліна Яківна Чепуріна (1880–1947) – музейний працівник, етнограф і краєзнавець Криму. З кінця 1920 року – завідувачка археолого-етнографічним (краєзнавчим) музеєм у Євпаторії. Автор серії досліджень з історії й етнографії караїмів і кримських татар. Див.: *Мусаєва У.* Полина Яковлевна Чепурина – исследователь этнографии народов Крыма (1920–1930 гг.) // Тюркские народы в истории Беларуси: Материалы IX Международной научно-практической конференции: В 2-х ч. – Минск, 2005. – Ч. 1: Тюркские народы в истории Беларуси. – С. 210–226; *Мусаєва У.* З історії сходознавчих досліджень у Кримській АСРР: Поліна Яківна Чепуріна (1920–1930 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей / Центр пам'яткознавства НАН України. – Київ, 2006. – Вип. 15. – С. 288–297.

⁸⁶ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 147–148.

⁸⁷ Там само, арк. 165 зв. – 166.

⁸⁸ Там само, арк. 72 зв.

⁸⁹ Там само, спр. 592, арк. 15 зв. – 16.

⁹⁰ Див. детальніше: *Бердинских В.А.* Уездные историки: Русская провинциальная историография. – Москва, 2003. – (Historia Rossica). – С. 141–151; *Заремба С.* Нариси з історії українського пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ. – Київ, 2002. – С. 48–52; *Непомнящий А.А.* «Праці» Археологічних з'їздів (1869–1911) як джерело для складання біобібліографії істориків-кримознавців // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 230–247.

⁹¹ Див. про Керченську археологічну конференцію: *Бороздин И.Н.* Археологические памятники юга СССР и Керченская археологическая конференция // Новый Восток. – Москва, 1926. – № 15. – С. 189–201; *Гриневиц К.Э.* Керченская археологическая конференция // Крым. – Москва; Ленинград, 1927. – № 1 (3). – С. 192–193; *Зуммер В.М.* Тюрко-татарская секция конференции археологов в Керчи (5–10/IX 1926): Из опыта Педагогическому факультету // Известия Азербайджанского гос. ун-та им. В.И. Ленина. Сер.: Общественные науки. – Баку, 1926. – Т. 6/7. – С. 247–262; *Маркевич А.И.* Керченская конференция археологов // *Seminarium Kondakovianum* = Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый Семинарием имени Н.П. Кондакова. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 319–321; *Мацулевич Л.* Конференция археологов СССР в Керчи // Сообщения / Гос. Академия истории материальной культуры. – Ленинград, 1926. – Т. 1. – С. 271–286; О Конференции археологов в Керчи // Пути коммунистического просвещения. – Симферополь, 1926. – № 10/11 (20/21). – С. 92.

⁹² Микола Якович Марр (1864–1934) – російський радянський сходознавець-мовознавець. Після закінчення в 1888 році факультету східних мов Санкт-Петербурзького університету і вдосконалення знань у Німеччині й Італії (1894–1896 роки) захистив докторську дисертацію по розряду словесності (1901 рік). З 1912 року – дійсний член Академії наук. У 1911–1919 роках – декан факультету східних мов столичного університету. Засновник і голова Академії історії матеріальної культури (з 1919 року). Засновник і директор Яфетичного інституту (1921 рік). У 1924–1931 роках – директор Публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна. З 1930 року – віце-президент Академії наук СРСР. Див. про нього: *Миханкова В.А.* Н.Я. Марр: Очерк его жизни и научной деятельности. – 3-е изд. – Москва; Ленинград, 1949.

⁹³ Яфет – один із трьох синів Ноя, згідно з легендами, став родоначальником народів Півночі. У 20-ті роки ХХ століття радянський мовознавець М.Я. Марр широко пропагував «Яфетичну лінгвістичну тефію» – «Нове вчення про мову», – визнану згодом лженауковою. Див.: *Поливанов Е.Д.* Статьи по общему языкознанию: Избранные работы. – Москва, 1968.

⁹⁴ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 922, арк. 177–178.

⁹⁵ Див. про це: *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – С. 140–148.

⁹⁶ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, спр. 592, арк. 18 – 18 зв.